

Jaroslava Pešková: Problém názornosti a smyslovosti v Komenského díle Orbis Pictus (1992) (z: PEŠKOVÁ, Jaroslava et al. *Vybrané spisy Jaroslavy Peškové*. Praha: Pro Univerzitu Karlovu v Praze, Pedagogickou fakultu vyrobilo vydavatelství a nakl. Křeace, 2010. 184 s. ISBN 978-80-902125-6-5.)

(pouze pro účely kurzu)

Třísté výročí levočského vydání knihy Orbis pictus nás vede k zamyšlení nad několika okruhy problémů. V předmluvě díla jsou zřetelné poukazy k myšlenkám R. Descarta a J. Locka. Sledujeme-li Komenského koncepci vzdělání na nejnižším stupni, nabízí se nám srovnání s koncepcí předbělohorských partikulárních škol. Zvláště pak při bližším zkoumání díla vystoupí specifická Komenského pojetí názornosti, které se podle našeho názoru liší jak od dobové tradice, tak od běžného pojetí názornosti v dnešní době. Podobně je tomu s otázkou smyslovosti. Také zde je tématem jiný aspekt než u Locka a u celé tradice britského empirismu, i když oba proudy reagují na stejnou situaci ve společnosti i v oblasti poznání.

I.

Komenského předmluva k původní verzi „Orbis pictus“, v níž autor za pobytu v Blatném Potoku formuluje smysl a cíle svého díla, nese zřetelné stopy Descartova požadavku jasného a zřetelného poznání i stopy Lockova sensualismu. Za hlavní věc přitom pokládá „předvádět správně smyslům věci vnímatelné tak, aby nebylo možné nepochopiti jich“¹. Požaduje vzdělání pravé, plné, jasné a trvalé. „Jasné bude, jestli to, čemu jsme vyučováni, nebude zmatené a temné, nýbrž zřetelné, přesné a učené jako pět prstů na ruce“.² Slova „jasné“ a „zřetelné“ nám připomínají první z Descartových pravidel o metodě, avšak obsah pojmu se u Komenského liší: Komenskému jde o předvádění věcí vnímatelných smysly, Descartovi o evidenci a zřetelnost idejí. Komenskému jde o metodu vyučování a učení, Descartovi o metodu poznání. Podobně posunut je význam Lockova kréda, které bez odkazu na autora Komenský výslovně uvádí: „V rozumu není nic, leč co bylo dříve ve smyslu. Pilně cvičiti smysly ve správném chápání

¹ Komenský, J. A.: Orbis pictus. Praha 1941. Komenského předmluvu tlumočí v úvodu Josef Hendrich. Srovnej str. 16.

² Tamtéž.

rozdílů věcí znamená tedy tolik, jako klásti základy veškeré moudrosti, moudré výmluvnosti a všem moudrým úkonům životním.“³ Žáci mají do poznávání věcí zapojit všech pět smyslů, jimiž lze postihnout vlastnosti věcí, takže jde spíše o kultivaci „smyslu pro...“ než o analýzu lidského poznání.

Dříve než se touto problematikou budeme blíže zabývat, všimněme si alespoň v hrubých rysech předbělohorského pojetí vzdělání v Čechách a porovnejme ho s myšlenkami J. A. Komenského v době pobělohorské.

Lze říci, že až do 15. století převládala orální kultura, typická pro středověk. S rozšířením knihtisku orální kultura ustupuje a objevuje se postupně vizuální zprostředkování, které nahrazuje memoraci. Představitivý prvek mezi vnímáním a myšlením, který středověk eliminoval, se znovu s rozvojem gramotnosti vrací.⁴

Pokud jde o směr vyučování, šlo o orientaci na nábožensko-pedagogickou linii. Ze stanoviska pedagogických a náboženských teoretiků a pedagogů, filozofů a reformátorů doby byla škola především prostředkem světonázorové a etické kultivace jedinců i celých společenských skupin. Nejsou, zdá se, doklady o požadavcích měšťanstva na prohlubování reálných předmětů na partikulárních školách ani se neobjevují požadavky na reformu. Hlavní důraz byl kladen na sociální disciplinaci v protestantském smyslu.⁵

Zdá se, že i Komenského usilování o přípravu učebnic, které by pomohly po návratu do vlasti obnovit bratrské školství, šlo stejným směrem. Jeho učebnice realizují vizuální typ vzdělanosti⁶. Již od nejtělejšího dětství chce dát dětem do ruky knížku, která by pomáhala cvičit smysly, vzbuzovala zájem o knihu vůbec a byla uzpůsobena tak, aby napomáhala snadné výuce čtení. Význam Orbis pictus však není jen v tom, že zpřítomňuje dětem věci nebo výkony, které nejsou v dosahu. Komenský chce užít obrázkové encyklopedie k bystření smyslů a k upoutání pozornosti tak, aby žáci dovedli postihnout nové

³ Tamtéž, str. 17.

⁴ K této problematice srovnej obšírnou studii J. Peška: K otázce funkce partikulárních latinských škol ve městech a městečkách předbělohorských Čech. Rukopis kandidátské práce 1985; Šmahel, Fr.: Od středověku k novověku: modi legendi et vivendi. Umění, 32; 1984, str. 318—320; M. Bajerová, přednáška v ÚTDU o problému smyslovosti u E. Macha.

⁵ Pešek, J., c. d.

⁶ Srovnej Rusk, R. R.: Doctrines of the great Educators. 4. ed. Melbourne — London — Toronto, str. 102 n. Upozorňuje, že z knihy „Orbis pictus“ se učili chlapi G. W. Leibnize a zmiňuje ji v přednáškách o výchově I. Kant.

a nové stránky předmětů a jejich vztahů. To má být pak přípravou pro další stupně, na nichž hraje již roli abstraktní poznání. Jde o to „opatřit si hravě a vesele znalost všech hlavních věcí na světě“, stejně jako schopnost správně se vyjadřovat v jazyce mateřském i v latině. Orbis pictus znamenal tak „školu světa smyslového, jako předehtu školy světa rozumového“⁷.

Na základě takto nastíněné úlohy dětské obrázkové encyklopedie, jak ji zformuloval Komenský v Blatném Potoku, lze říci, že Komenský navazuje na linii, zastávanou městskými křesťanskými obcemi předbělohorskými: základní vzdělání (partikulární škola) mělo za úkol připravit žáky tak, aby se mohli úspěšně zařadit do společenství a nalézt v něm své místo. Teprve pak mohla nastoupit speciální příprava pro jednotlivá povolání. Z této koncepce výuky (předbělohorské i koncepce, kterou zastával Komenský po odchodu z domova) plyne i úloha studia latiny. V době Komenského byla latina dorozumivacím prostředkem všech vzdělanců, a to pravděpodobně v daleko větší míře než později kterýkoli živý světový jazyk. Proto její studium mělo ryze praktický účel a šlo o to usnadnit dětem osvojení základu latiny co nejvíce.⁸

Z toho, co bylo řečeno, plyne, že Orbis pictus je třeba chápat v kontextu s pansofickými snahami J. A. Komenského.⁹ Mají-li se totiž žáci všestranně orientovat ve světě městské komunity, ve světě přírody i lidí, v platných normách křesťanského morálního vystupování a jednání, musí rozumět celku světa. Pochopit celek a místo člověka v něm je předpokladem a východiskem dalšího vzdělání, jak teoretického na vyšších stupních škol, tak praktické přípravy pro výkon povolání.

Můžeme tedy předběžně shrnout závěry k prvním dvěma naznačeným okruhům problémů: Půdou pro myšlenku Orbis pictus a pro jeho vypracování byl rozvoj vizuální kultury. Tento rozvoj také vysvětluje tak široký a dlouhotrvající zájem a ohlas, s nímž se dílo setkalo. Orbis pictus však nebyl jen obrázkovou pomůckou vyučování. Nešlo jen o ilustraci. Byl to obraz celku světa, přístupný nejmladší generaci. Na

⁷ Komenský, J. A.: Orbis pictus. Praha 1941. Srovnej str. 21. Komenský překlad do mateřského jazyka předpokládal mimo jiné i pro usnadnění výuky latiny. Dbal na to, aby každá slovo odpovídalo slovu protějšimu a jen případy, kde takový přímý převod není možný, chtěl uvést v poznámkách. V původním rukopise šlo o text latinsko-maďarský, určený pro Uhry.

⁸ Tamtéž str. 9. Na tom nic nemění okolnost poklesu humanistické latiny a její vulgarizace.

⁹ Srovnej práce D. Čapkové a M. Bečkové k tomuto tématu.

takto podaný „obraz světa“ bylo možno navázat na nové úrovni abstraktně teoretickým podáním „celku světa“ v pansofii, která obsahovala i myšlenku „nápravy věcí lidských“.

Pro výklad druhých dvou problémových okruhů, které jsme na počátku vytyčili, je třeba vzít v úvahu specifický přístup Komenského k problematice poznání ve srovnání s jeho vrstevníky, filosofy 17. století. Komenský přistupuje k poznání jako pedagog: zajímá ho především způsob jeho rozvíjení a předpoklady jeho kultivace. Nejde mu o analýzu jeho předpokladů a struktury. Pět smyslů je pět klíčů k realitě, kterou je třeba prozkoumat ze všech stran. Smysly nejsou pro Komenského především orgány impresí a smyslovost není jen zdrojem idejí různého řádu. Smyslové poznání je elementární formou osvojování si světa takového, jaký je. Poskytuje nám nejen jednotlivé dojmy, které rozum zpracovává v obsažné poznání (Locke), ale je formou osvojování si předmětů a vztahů mezi nimi, věcí i procesů, částí v jejich poukazu k celku i celku, definovanému jeho částmi a elementy. Je to předchůdný stupeň poznání abstraktně teoretického, stupeň, který podává — sice na nižší úrovni — celek světa za účelem praktické orientace člověka v něm.

Tento moderní problém rozvíjí Komenský za cenu setrvání na tradičním křesťanském pohledu na svět. Objektivita, zákonitost a poznatelnost světa není problematisována, protože je samozřejmostí zakotvenou v Bohu jako předchůdné jednotě veškerenstva. Uchování principu jednoty světa v období velkých, ale partikulárních výbojů, vedených snahou pochopit mechanismus světového dění (včetně mechanismu jeho reflexe), umožnilo orientovat výchovu na pochopení celku, do kterého jednotlivé nově a nově se rozvíjející obory patří. A právě tím vlastně Komenský předznamenal problematiku, ke které v oblasti evropské filosofie myslitelé docházejí po vyčerpání možností metafysiky 17. století a po zjištění negativních důsledků pojetí vědění jen jako institucionálního ovládnutí.

Zastavme se proto krátce u Komenského koncepce celku světa. Toto pojetí se realizuje na přelomu dvou epoch: na jedné straně doznívá ještě Aristotelova koncepce první filozofie jako nauky, která má účel v sobě (nemá pragmatický účel a cíl), jejím účelem je moudrost, t. j. porozumění jsoucím v celku jako zázemí pro rozvoj všech ostatních nauk. Proti Aristotelovu pojetí stojí křesťanská formulace ohledu na celek, formulovaná jako požadavek jednání „sub speciae aeterni“.

Světsky řečeno, jde o to odhlédnout od bezprostřední danosti jednotlivých jsoucen (od věcí „časných“, t. j. konečných, majících svůj vznik a zánik) a pochopit řád, do kterého patří, který je objektivní a jež je třeba respektovat v každém praktickém konání. Komenskému bylo obojí pojetí inspirací pro koncepci pansofie: pansofie je moudrost, schopnost poznat, co je podstatné a důležité, a dovednost vše, všemi prostředky poskytnout všem (omnino — omnia — omnes). Orbis pictus je tak strukturovaný celek světa, podaný vizuálními prostředky pro nejmladší generaci předškolního a počátečního školského věku. Spojuje nutnou jazykovou kultivaci s obsahovým vzděláním a stojí na počátku tradice úsilí o všeobecné vzdělání.

II.

Porovnáme-li Komenského Orbis pictus s novodobými typy dětských encyklopedií, zjistíme podstatný rozdíl: v dnešních encyklopediích jsou zpravidla abecedně seřazeny jednotlivé předměty nebo jevy, abstraktní pojmy jsou vyjádřeny symboly. Obrázek je doprovázen stručným textem. Naproti tomu hlavním tématem a cílem Komenského učebnic je podat celek světa tak, aby byl přístupný smyslovému poznání. Role symbolu je tu druhořadá. Jde o to sejít se v různých jazycích u věci samé. Věc sama je primárním předmětem studia v rovině výkladu i primárním předmětem dorozumění v rovině kultivace mateřského jazyka a latiny. Řečeno opačně: abychom se mohli naučit produktivně jazyku jako vyjadřovacímu prostředku různých stránek reality, třeba rozumět věci, které se vyjádření týká, rozumět jí v jejích souvislostech a vztazích, „na svém místě“.

Teprve v této souvislosti vystoupí plně problematika Komenského pojetí názornosti. Náзор mu neznamena především „znázornit něco“, ale dát nahlédnout místo jednotlivého nástroje, postupu, objevu atd. v celku, do kterého funkčně patří, aby bylo možno učinit si názor (nejen nazírat). Naopak dnešní obrázky mají především funkci „znázornění nenázorného“¹⁰, nebo se omezují na to podat obrázek tam, kde se dítě už nemůže setkat s příslušnou realitou (rytířské brnění, turnaj), nebo se nemůže setkat s daným předmětem (koza pro městské dítě není ani běžně v dosahu, ani dosud není zpravidla v ZOO). Také v dětských jazykových učebnicích i v odborných předmětových učebnicích mají

¹⁰ Srovnej např. Dictionnaire de la philosophie. Paris, Librairie Larousse 1964.

dnes obrázky spíše funkci ilustrační, mají vzbudit zájem o obor, ale bez dalších nároků. Vzhledem k tomu někdy spíše pozornost odvádějí a porozumění znesnadňují, zejména při pokusech znázornit nenázorné. Má-li dítě vyjádřit, obrázek čtyř stromů a tří pařezů jako $7 - 3 = 4$, činí mu to obtíže, protože nechápe, jak je možné sečítat stromy a pařezy. Musíme nejprve složitě vysvětlit, co chtěl autor učebnice názorně ukázat, objasnit, že obrázek neznamena stromy a pařezy, ale to, že tu stromy byly, ale už nejsou, a teprve pak můžeme pomůcky užívat. Podobně nahrazují-li obrázky v učebnicích pro vyšší stupně škol jasný teoretický výklad, vede to k poklesu teoretické úrovně. Komenský naopak jasně věděl, že vizuální poznání předchází abstraktnímu osvojení světa jen v rámci určité věkové kategorie a že má svá specifika. To je třeba respektovat, mluvíme-li o rozvíjení Komenského pojetí názornosti.

Také problém smyslovosti je třeba zkoumat ve výše naznačené perspektivě. Řekli jsme již úvodem, že pro Komenského byla smyslovost jedním z momentů praktického přístupu ke skutečnosti. Podmínkou obecného vědění bylo porozumění přírodě v širokém slova smyslu. Je však třeba připomenout myšlenku: „Scientia est mentis visio... ut oculi visio“¹¹, která modifikuje výklad známé Lockovy myšlenky o rozumu jako nepopsané desce a naznačuje budoucí problematiku vztahu smyslového a rozumového poznání.

I jinak se Komenský v pojetí půdy poznání od Locka liší. Jde mu, jak už bylo řečeno, o půdu poznávání, nikoli pouze vnímání dojmů. Proto je pro Komenského tak důležitá myšlenka „privace“, t. j. připravení půdy pro systematické poznání, které by mohlo spolehlivě nahradit chaotické poznatky, jichž se lidé bezděky zmocňují. Jen tak je možné začít s věděním přirozeně od začátku a poznat každou věc v jejích přirozených konstituentách.¹²

Pozdější doba pochopila a propagovala názornost jako pouhé nazírání, smyslovost jen jako postup od jedinečného k obecnému, přitažlivou kultivaci jazykové připravenosti bagatelisovala jako primitivní pojetí lingvistického výkladu. Je na nás, abychom se vrátili k původnímu odkazu a využili významného výročí ke zdůraznění toho, co pro Komenského bylo nejdůležitější: pansofie jako rozvržení vědění podle řádu bytí, které musí být základem pedagogické teorie a

¹¹ Komenský, J. A.: Didactica Magna. VSJAK sv. IV. Brno 1913, str. 297.

¹² Tamtéž, Caput XIV. a další.

praxe. Komenskému šlo o to poznat, co je podstatné a důležité, a pochopit, jak se to s námi má ve světě, v němž vždy znovu v různých etapách svého života hledáme své místo. Orbis pictus byl pomůckou na této cestě.